

ב"ה

בית מדרש ישיבה AI

י"קטול" באספת פטרבורג

הסיפור, הקשיים ומה שהתברר

חוברת לקורא (25)

ח' מרחשוון תשפ"ז

מה קורה כאשר סיפור מופת מוכר מעורר שאלות קשות דווקא בפרטים שעליהם בנוי הפתרון שלו? המעשה על הצמח־צדק ורבי יצחק מוולוז'ין, סביב המאמר "טוב שבגויים הרוג", הוא מקרה כזה.

להלן הגרסה שנמסרה בתיאור ההרצאה, בעריכה רצופה. ההקלטה עצמה לא עמדה לפנינו; שמות הספר והדפוס שלא זוהו בבירור אינם מושלמים בניחוש.

באספת הרבנים בפטרבורג, בשנת תר"ג–1843, עמדו הצמח־צדק ורבי יצחק מוולוז'ין מול מתנגדים לחינוך היהודי המסורתי. אותם מתנגדים הציגו את המאמר "טוב שבגויים הרוג" וביקשו לדעת כיצד אפשר להצדיקו. הצמח־צדק פנה אל רבי יצחק, בנו של רבי חיים מוולוז'ין, והציע שהוא ישיב.

רבי יצחק השיב שבנוסח המקורי לא נכתב הרוג אלא קטול: "טוב שבגויים קטול". קטול אמורה לציין קתולים, ולפיכך המשפט אינו מצווה להרוג אלא אומר שהקתולים הם הטובים שבגויים. מעתיק שלא הבין את הכינוי קרא את המילה כציווי ארמי שמשמעותו "הרוג", והחליף אותה במילה העברית הרוג. כך נוצר נוסח מאיים מתוך משפט שבח.

כדי לבדוק את התשובה הובא מן הספרייה הצארית ספר ישן, ובו נמצא לכאורה הנוסח המאשר אותה. המספר ייחס לצמח־צדק גם את הופעת התשובה במחשבת רבי יצחק: לא רק הוראה למי להשיב, אלא השפעה פלאית של הרעיון עצמו.

כששבו מאוחר יותר אל אותו עותק, כבר נקרא בו שוב הרוג. המופת כולל אפוא גם שינוי בטקסט שנראה בספר, ולא רק מציאת ספר חריג או הופעת רעיון במחשבה.

כאן נחוץ להבין מה תפקידו של הצמח־צדק בתוך הסיפור. באחת המסירות רבי יצחק מסביר שהצמח־צדק השפיע את התירוץ, אך לא אמרו בעצמו כדי שלא להיות בגדר "מגלה פנים בתורה שלא כהלכה". במסירה אחרת הוא נמנע מלשבח עבודה זרה. לפי ההסבר הזה, "קתוליי" אינו הפירוש האמיתי במאמר חז"ל, אלא תשובת דחייה שנועדה להרגיע את המקטרגים. גם כך צריך לשאול מדוע מה שלא רצה לומר בעצמו ראוי שייאמר באמצעות רב אחר. אלה נימוקים המופיעים בנוסחים שונים, ולא פרט אחד המשותף לכולם.

זהו הסיפור העומד לבדיקה, ולא עובדה שהחוברת מניחה שכבר הוכחה. הקושי אינו בעצם האפשרות של מופת; הוא בשאלה מה נמסר, באיזה מקור, וכיצד מתיישב הפתרון עם הטקסטים ועם המסגרת ההיסטורית. בשאלות האלה אפשר וצריך לדון.

בחוברת הזאת מובא מהלך הבירור בקיצור, עם ההבחנות הדרושות להבנתו. בחוברת המחקר המקבילה נמצאים נוסחי המקורות, הצילומים, ההפניות המלאות ודיון מפורט בחלופות.

מפת הקריאה

8	ה. מה ידוע על האספה?	3	א. מדוע לבדוק סיפור תמוה?
8	ו. מה אפשר לקבל ומה התברר?	4	ב. מה מסופר במקורות?
10	מפת המסקנות	5	ג. מה כתוב במאמר עצמו?
11	לעיון במקורות	6	ד. מה מוכיחים המילה והספר?

א. מדוע לבדוק סיפור תמוה?

הסיפור נשמע מוזר: מילה שמשמעה הריגה הופכת לשם של עדה נוצרית, מעתיק אחד אמור לשבש מסורת שלמה, וספר בלתי מזוהה מאשר ברגע הנכון את הפתרון. אין טעם להעמיד פנים שהשאלות האלה קלות. אילו היה זה סיפור אנונימי ללא כתובת, קשה היה להעניק לו מלכתחילה מעמד של ידיעה היסטורית.

הסיבה לבדוק אותו ברצינות היא הקשרו למסורות חסידיות ולשמות חשובים. רבי שמואל לויטין נזכר במקורות שנקראו; קיימות גם הפניות לספרי רבי יהודה חיטריק ורבי חיים מרדכי פרלוב. ואולם שם נכבד אינו הוכחה לכל פרט: צריך לדעת מה מסר אותו אדם, מה שמע מאחרים ומה נוסף לנוסח לאחר מכן.

בגישה הזאת יש מן האחריות המזוהה עם ר' יהושע מונדשיין, שחקר גלגולי סיפורים והשווה את פרטיהם למקורות הניתנים לבדיקה. אין בידינו כאן פסק שלו על קטול. המבחן עצמו ברור: לא להשתיק שאלה בשם כבודו של המספר, ולא לכנות סיפור בדיה לפני שבדקנו אותו. (להרחבה: חוברת המחקר, פרק א, עמ' 5)

לכן נפריד בין חמש שאלות: מה מקור הסיפור; כיצד משתנים נוסחיו; מה כתוב במקורות חז"ל; מה ידוע על האספה; ומה יכולה המילה קטול לציין. תשובה לאחת אינה פותרת את האחרות. קיום האספה, למשל, אינו מאמת כל מעשה שנקשר בה.

ב. מה מסופר במקורות?

המקור הסיפורי המוקדם ביותר שנקרא בפועל הוא תשורת אקונאו מתשס"ט, עמ' 44, רשומה קכא. זהו פרסום של רשימות אברהם וויינגארטען, שלפי מבוא המהדירים נרשמו בכסלו-טבת תש"ו. הרשומה נמסרת בשם רבי שמואל לויטין. יש אפוא שלושה זמנים שונים: האירוע מיוחס ל-1843; הרשימות מיוחסות לתש"ו; והדפוס שנקרא הוא מתשס"ט. כתב היד של הרשימות לא נבדק.

בגוף הרשומה הצמח-צדק אכן מפנה את רבי יצחק להשיב, ותשובת קטול מופיעה במחשבתו. אלא שנאמר שהממשלה לא קיבלה אותה, וגם זאת בזיכרון מסויג. ספר ישן מופיע בהמשך בשאלה אחרת, על יוסף ואחיו; הוא אינו מוצמד בגוף הרשומה להוכחת קטול. בהערה נפרדת, מספר 58, מובא בשם שלום חסקינד זיכרון שאולי הובא מדרש שבו נכתב קטול, בתי"ו. אין להפוך את ההערה ואת גוף הרשומה לסיפור רציף אחד.

בנוסח אחר, שנדפס ב"דידן נצח — שלושים שנה" בתשע"ז, עמ' טז, מסופר על ספר שהובא ואישר את התשובה. לאחר מכן חיפשו בדפוסים אחרים ולא מצאו קטול. זה עדיין אינו אומר שהאותיות השתנו באותו ספר: אי-מציאת קריאה בעותקים אחרים ובדיקה חוזרת של אותו עותק הן שתי טענות שונות.

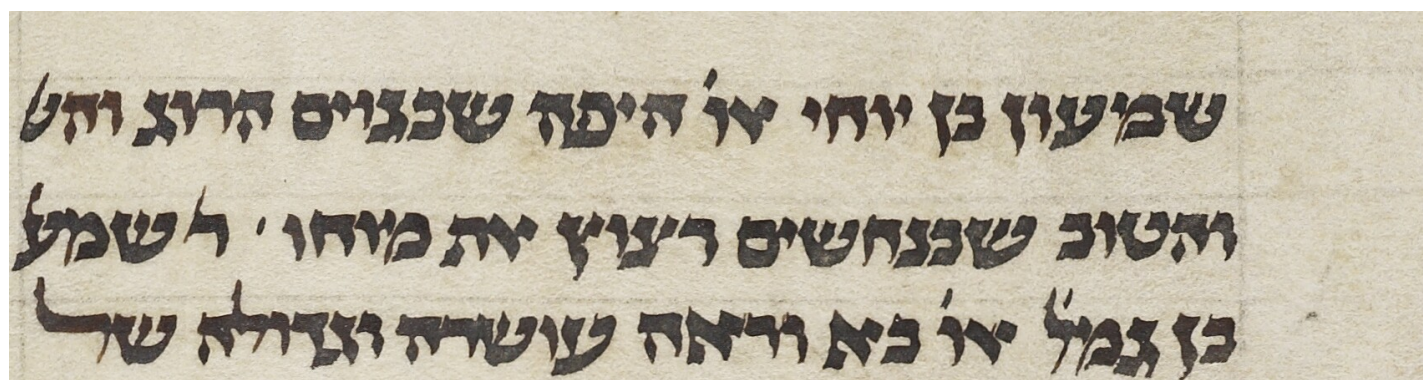
יש הבדלים גם בשם החיבור: מכילתא, מדרש, גמרא או מסכת סופרים. ייתכן שחלק מהכינויים קשורים לדרך כריכת ספרים ולשון המספרים; אין בכך פתרון להבדל המהותי בין תשובה שנדחתה לתשובה שהתאשרה בספר. כל גרסה צריכה להיקרא בפני עצמה.

ומה על חיטריק ופרלוב? המקומות בספריהם שאליהם מפנים לא נקראו כאן במקורם. לכן אין בידינו משם עמוד מאומת או שרשרת מסירה מלאה. גם ההפניה ל"בחצרות החיים" עמ' צ"ח שבאתר הידברות שייכת לסיפור הקודם על מגילת אסתר, ולא לסיפור קטול. ריבוי שמות והופעות ברשת אינו בהכרח ריבוי עדויות עצמאיות.¹

ג. מה כתוב במאמר עצמו?

כאן משתנה סוג הבדיקה: משווים את הסיפורים לטקסטים שעליהם הם מדברים. במכילתא, בשלח, נדרש הפסוק על מרכבות פרעה. המדרש שואל מניין באו הבהמות לאחר המכות, וקושר אותן למצרים שיראו את דבר ה' והצילו את מקניהם. הבהמות האלה שימשו עתה לרדיפה אחר ישראל. זה הרקע למאמר החריף.

מכילתא, כ"י אוקספורד, דף צג ע"ב — פרט מן השורה

במילות המאמר נקרא "היפה שבגויים הרוג". כתב היד קודם לדפוס.

בשני כתבי יד של המכילתא, אוקספורד משנת 1291 ומינכן משנת 1433, נקראה הרוג. בשניהם מופיע "היפה שבגויים הרוג". בדפוס ונציה משנת 1545 נקרא "טוב שבגויים הרוג". יש הבדל אמיתי בין היפה לטוב, אבל המילה הנוגעת לפתרון הסיפורי היא הרוג בשלושתם. זו אינה רק מסורת דפוס מן העת החדשה.

הממצא מכביד מאוד על הסבר של טעות מדפיס. אם הרוג מתועדת לפני הדפוס, אי אפשר לומר שכולה נוצרה מטעות של פועל דפוס מאוחר. אפשר להציע שיבוש אצל מעתיק קדום יותר, אבל אז צריך להראות מתי והיכן אירע ולמצוא בסיס לקריאה הקודמת. הסיפור אינו מספק זאת.

1. תשורת אקונאו, תשס"ט, עמ' 44, קכא והערה 58; דידן נצח — שלושים שנה, תשע"ז, עמ' טז. השוואת הנוסחים והפניות שטרם אומתו: חוברת המחקר, פרקים ב-ד. חוברת המחקר, עמ' 6.

במהדורות הביקורתיות שנבדקו לא נמצא חילוף מתועד לקטול במקום הזה. מהדורה ביקורתית משווה נוסחים ומציינת הבדלים בין המקורות ששימשו אותה. זה מחזק את הבדיקה, אך אינו סריקה של כל כתבי היד בעולם. המסקנה המדויקת היא שלא אותר קטול בעדים שנבדקו, ולא שהוכחה היעדרותו מכל עותק אפשרי.²

”בשעת מלחמה” ו”מצרים”: שני הסברים שונים

למאמר יש גם הסבר שאינו תלוי בקתולים: הוא אמור בשעת מלחמה. ההגבלה מופיעה במסירת מסכת סופרים, ותוספות עבודה זרה כו ע”ב מביאים אותה כהסבר המיוחס לירושלמי. היא קדמה אפוא לאספת פטרבורג ואינה תירוץ שנולד שם.

צריך לדייק גם כאן. בגוף כתב יד ליידין של הירושלמי אין הגבלת מלחמה. היא מצויה בשוליים, בהגהה המפנה במפורש למסכת סופרים. נוסח הגוף, תוספת שבשוליים ופירוש המצוטט אצל הראשונים אינם דבר אחד. אצל מילר נדפס גם הרצף הקשה עם המילה אסורים; אין למחוק אותה כדי לקבל משפט נוח.

ברש”י לשמות יד, ז נקרא בתעתיק שנבדק “כשר שבמצרים הרוג”. מצרים מצמצם את הקבוצה; בשעת מלחמה מצמצם את המצב. שני הצמצומים יכולים להסביר את המאמר בהקשרו, אבל אין לערבב ביניהם, ואין באחד מהם ראייה לקטול במשמעות קתולי.³

ד. מה מוכיחים המילה והספר?

קטול יכולה להיקרא כציווי ארמי של הריגה. זאת משמעות רגילה מן השורש קטל, הנתמכת במילונים שנבדקו. לכן מי שמבין כך את המילה אינו עושה בהכרח טעות מוזרה. אצל יסטרוב יש גם שם עצם דומה במשמעות הורג או רוצח; מילה בלתי מנוקדת דורשת הקשר.

השם הנוצרי Catholic עתיק, ולכן לא נכון לדחות את הסיפור בטענה שהשם עצמו הומצא לאחרונה. השאלה המצומצמת והקשה יותר היא אם דווקא הכתיב קטול שימש בזמן המתאים ככינוי לקתולי. שימוש כזה לא אומת כאן.

2. מכילתא: אוקספורד Marshall Or. 24, דף צג ע”ב; מינכן Cod. hebr. 117, דף כט ע”ב; ונציה ש”ה, דף יא ע”א.

הצילומים, תיאורי הספריות והמהדורות נידונים בחוברת המחקר, פרק ה. חוברת המחקר, עמ’ 15.

3. מסכת סופרים, מהדורת היגער, עמ’ 281–282; מילר, החלק העברי עמ’ XXVIII והפירוש עמ’ 211–212; ירושלמי כ”י ליידין,

דף קעג ע”ב. הנוסחים והגהת השוליים מפורטים בחוברת המחקר, פרק ה. חוברת המחקר, עמ’ 19.

גם קתוליקוס שבספרות חז"ל, המתפרש כבעל תפקיד, אינו ראייה אוטומטית לשם הכנסייה. דמיון צלילי ומשחק מילים אינם שחזור היסטורי של נוסח. ומה אילו נמצא ספר ישן ובו קטול? אז הייתה לנו קריאה באותו עותק. עדיין היה צריך לברר אם היא מקורית או משובשת, מה משמעותה, ומדוע להעדיף אותה על כתבי היד והמקבילות. לפעמים עד יחיד שומר קריאה נכונה; אולם ייחודו לבדו אינו נימוק להעדפתו. הספר שבמעשה לא זוהה כלל בשם, בדפוס ובסימן מדף.

תוספת הנס משנה את הטענה. אם האותיות הופיעו לשעה בדרך פלא ואחר כך חזרו להרוג, אין זו עוד הוכחה רגילה שכך נכתב הטקסט במקור. זו מסורת על מה שנראה באותה שעה, ולבדיקתה נחוצים עדות הרואים ותייעוד הבדיקה החוזרת. פרט זה לא נמצא במקור כתוב שאומת. אין להפוך את אי־מציאת קטול בספרים אחרים לראיה שהטקסט השתנה באותו ספר.⁴

יש גם אפשרות אחרת: אולי הספר לא השתנה, אלא הרואים הושפעו לקרוא בו קטול אף שנכתב הרוג. המונחים הקרובים לדוגמה הם סוגסטיה והיפנוזה — השפעה על התפיסה. לפי השערה זו אין לצפות למצוא אחר כך עותק עם קטול, ולכן היעדרו אינו מפריך אותה. אבל זו אינה ראייה שאכן כך אירע: לא נמצאה במסירות שנקראו אמירה מפורשת שזה היה המנגנון. ההסבר מחליף עד נוסח קדום בהשערה חדשה על מה שראו הנוכחים, ומצריך עדות משלו. המחקר מבחין בין האפשרות העקרונית לבין ייחוסה הדחוק למעשה המסוים.

שבח לדת זרה מעורר גם קושי הלכתי

הקושי אינו רק לשוני. הרמב"ם קושר את איסור השבח לעובדי עבודה זרה ל"לא תחנם", ומגדיר את הנוצרים כעובדי עבודה זרה. לכן אמירה שהקתולי הוא הטוב שבגויים בזכות דתו היא טענה חריפה, גם כשהיא נמסרת כהלצה; היא אינה נעשית פירוש סביר רק מפני שהיא מועילה בסיפור. בכך מובן יותר הנימוק המיוחס לצמח־צדק, שלא רצה לומר זאת. עם זאת, כוונת הדיבור ונסיבות אונס או הצלה צריכות בירור, ואין כאן פסק על כל מחמאה או על המעמד שלא תועד. המחקר מפרט את המקורות ואת גבולות הטענה.⁵

4. הבירור המילוני בחוברת המחקר, פרק ו; מבחן העותק היחיד וההבחנה בין נוסח קדום להופעה נסית — בפרק ח. חוברת המחקר, עמ' 20.

5. הרמב"ם, הלכות עבודה זרה ט, ד; י, ד; שולחן ערוך, יורה דעה קנא, יד. ההבחנה בין שבח, תשובת דחייה ונסיבות כפייה נידונה בחוברת המחקר, פרק ו. חוברת המחקר, עמ' 22.

ה. מה ידוע על האספה?

קיומה של אספת הרבנים בשנת תר"ג והשתתפות הצמח-צדק ורבי יצחק מוולוז'ין נתמכים במקורות שנקראו. בחוברת המחקר מפורט היקף העיון ב"בית רבי", ברשימות אדמו"ר הרי"ץ על הצמח-צדק ותנועת ההשכלה, ובביוגרפיה ובקטעי זיכרונות הקשורים למקס ליליינטל. חילופי הדברים על קטול לא נמצאו בקטעים האלה.

היעדר הסצנה אינו לבדו הוכחה שלא הייתה: "בית רבי" אף מציין שתוכן השאלות לא נודע לו במלואו. אבל אותם מקורות גם אינם אישור לסצנה. אפשר לאמת מסגרת היסטורית ולהשאיר מעשה מסוים בלתי מאומת.

באחד הנוסחים המאוחרים זוהה הגאון ששמע את המעשה עם רבי אברהם אבלי, שנפטר ב־1836. הזיהוי הזה אינו מתיישב עם דיווח לאחר אספת 1843. זהו כשל ממשי בתוספת הזיהוי; בנוסח שבו הגאון אנונימי אין אותה סתירה, אך גם אין שרשרת שמית מלאה.

למה שבח לקתולים אינו פתרון מובן מאליו ברוסיה

הצאר ניקולאי הראשון היה אורתודוקסי, ודת השלטון הוגדרה כך בחוקי היסוד מ־1832. קתולים ואורתודוקסים אינם אותה כנסייה. בדומה לכך שהכינוי "מוסלמים" אינו מוחק את ההבחנה בין סונים לשיעים, הכינוי "נוצרים" אינו מבטל את הפער בין הזרמים. לכן שבח לקתולים אינו מחמאה טבעית לזהותם הדתית של אנשי השלטון.

זה קושי, אך אינו הפרכה מספקת לבדו. ייתכן ששומע היה מסתפק בהסבר שאין במאמר ציווי להרוג, בלי לראות בו שבח לדתו שלו. ואף אם כך, עדיין נשארות שאלות הנוסח, משמעות המילה והספר הבלתי מזוהה. האפשרות הזאת מצמצמת את טענת הנגד המדינית; היא אינה מספקת ראייה שהאירוע התרחש.⁶

ו. מה אפשר לקבל ומה התברר?

הבדיקה אינה מותירה אותנו רק עם רשימת שאלות. התברר שהסיפור אכן נמסר בדפוסים מאוחרים, אך בנוסחים שאינם זהים; שהמקור שנקרא אינו מביא את כל פרטי גרסת הפתיחה יחד; שהרוג מתועדת לפני הדפוס; ושקטול

6. בית רבי, תרס"ב, חלק ג, פרק ג, דף קיג ע"א-ק"ז ע"ב; המחקר מפרט את הקטעים האחרים שנקראו. המסגרת

האורתודוקסית: חוקי היסוד הרוסיים, 1832, כרך א, חלק א, סעיפים 40-42; ראו גם פרק ו במחקר. חוברת המחקר, עמ' 24.

במשמעות קתולי לא אומתה בעד קדום שנבדק. התברר גם שהסבר המלחמה קדום לאספה, ושחיפוש בעותקים אחרים אינו שינוי חוזר של אותו עותק. הקשיים נוגעים ללב הפתרון. גרסת טעות המדפיס אינה מתיישבת בצורתה הפשוטה עם כתבי היד הקודמים לדפוס. הזיהוי המאוחר של הגאון נכשל בכרונולוגיה. הספר המכריע לא זוהה, ופרט חזרת האותיות נשאר בלי מקור כתוב מאומת. אין הצדקה להציג את הנוסח המלא כעובדה היסטורית מבוססת או כנוסח חז"ל שכבר אושר.

לצד זאת, הבדיקה אינה מוכיחה שכל גרעין אפשרי של המעשה הומצא, ואינה מייחסת למוסר מסוים שקר מכוון. ייתכן שמסורת מדויקת יותר תימצא בחיטריק, בפרלוב או במקור אחר שעדיין חסר. לשם כך דרוש העמוד עצמו, לא חזרה נוספת על שמו.

כאן מקומה של האמירה "אם קבלה היא — נקבל". מי שבוחר לקבל מסורת מכוח האמון במוסריה צריך לדעת שהוא מקבל מסורת, ולא תוצאה שכבר הוכחה במחקר. הכבוד למספרים מחייב גם לדייק בדבריהם, להבחין בין הנוסחים ולא לייחס להם תוספות שלא נמצאו אצלם. זה מה שמאפשר להחזיק בכבוד המסורת ובביקורת רצינית באותו זמן.

מה יוכל לשנות את התמונה? עמודים מזוהים מספרי המסירה, עד קדום אמיתי עם קטול והסבר לשוני מתאים, מסמך הקרוב לאספה, או תיעוד של אותו ספר ושל בדיקתו החוזרת. עד אז נשארת מסורת הראויה לבירור, עם קשיים כבדים המונעים להציג את מלוא פרטיה כמאומתים.⁷

7. מבחני ההפרכה, טענות הנגד לטובת המעשה וגבולות ההכרעה נפרשים בחוברת המחקר, פרק ח. חוברת המחקר, עמ' 26.

השאלה	התוצאה
האם האספה התקיימה?	כן, לפי המקורות שנקראו; הסצנה המסוימת אינה מאומתת בהם.
האם יש מקור לסיפור?	יש מסורות מודפסות חלוקות; ההפניות לחיטריק ולפרלוב טרם נבדקו מתוך הספרים.
מה כתוב בעדי הנוסח?	הרוג, גם בכתבי יד הקודמים לדפוס. קטול לא אותרה בבדיקה הזאת.
האם קטול היא קתולי?	כך מסופר במשחק המילים; שימוש קדום כזה לא אומת.
מה על המלחמה ומצרים?	אלה צמצומים שונים המתועדים במסירת המקורות; אינם ראייה לקתולים.
האם אותו עותק השתנה?	כך נמסר בגרסת הפתיחה; לא נמצא מקור כתוב מאמת.
מה אפשר לומר כעת?	הסיפור המלא נתקל בקשיים כבדים ואינו מבוסס כעובדה מאומתת.
האם רק האותיות יכלו להשתנות?	אפשר להציע השפעה על התפיסה; אין לה עדות מפורשת במקורות שנקראו.

מקורות אחדים ללימוד בפנים. מראי המקום המלאים, צילומי העדים וגבולות הקריאה נמצאים בחוברת המחקר.

1. מכילתא דרבי ישמעאל, בשלח, מסכתא דויהי, פרשה א הורוביץ-רבין, עמ' 89. עיינו בהקשר הבהמות ובמעבר אל המאמר.
2. ירושלמי קידושין, סוף פרק ד; מסכת סופרים טו, י היגער, עמ' 281-282. השוו את מקום הגבלת המלחמה, בלי לערבב גוף טקסט והגהה.
3. רש"י לשמות יד, ז; תוספות עבודה זרה כו ע"ב, ד"ה ולא מורידין. שני סוגי צמצום: הקבוצה והנסיבות.
4. רמב"ם, הלכות עבודה זרה ט, ד; י, ד; שולחן ערוך, יורה דעה קנא, יד. מדוע השבח לדת זרה דורש דיון, ומה חשיבות הכוונה והנסיבות?
5. בית רבי, תרס"ב, חלק ג, פרק ג, דף קיג ע"א-קיז ע"ב. מה ידע המחבר על האספה ומה הצהיר שלא נודע לו?
6. תשורת אקונאו, תשס"ט, עמ' 44, קכא והערה 58. קראו את הגוף ואת ההערה בנפרד; בדקו לאיזו שאלה מצורף הספר הישן.
7. דידן נצח — שלושים שנה, תשע"ז, עמ' טז. השוו בין ספר שאישר תשובה לבין חיפוש שלא מצא קריאה בדפוסים אחרים.
8. חוברת המחקר המקבילה, "קטול" באספת פטרבורג, V4. המקורות, הנוסחים, הצילומים והדיון המלא.